

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

На правах рукопису
УДК 930.26

ГЕРШКОВИЧ Яків Петрович

САБАТИНІВСЬКА КУЛЬТУРА НИЖНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я ТА
ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИАЗОВ'Я

Історичні науки
Спеціальність 07.00.06-археологія

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття вченого ступеню
кандидата історичних наук

Київ - 1993

AB 28871

Робота виконана у відділі первісної археології
Інституту археології АН України
Наукові керівники –член-кореспондент АН УРСР

І. І. АРТЕМЕНКО

кандидат історичних наук

І. Т. ЧЕРНЯКОВ

Офіційні опоненти –доктор історичних наук

Е. А. БАЛАГУРІ

кандидат історичних наук

І. М. ШАРАФУТДІНОВА

Провідна організація–Одеський археологічний музей АН України

Захист відбудеться 22 грудня 1993 року о 14 годині на
засіданні спеціалізованої ради Д 016.47.01 по захисту
докторських дисертацій при Інституті археології АН України
/254025, м.Київ, вул.Володимирська,3/

З дисертацією можна ознайомитись в науковій бібліотеці
Інституту археології АН України /м.Київ, вул.Видубецька,40/

Автореферат розісланий _____ 1993 р.

Вчений секретар спеціалізованої
ради, кандидат історичних наук

В.О.Петрашенко

AB-28.571

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Одним із завдань археології бронзового віку Східної Європи є вивчення його пізньої стадії, що охоплює другу половину III тис. до н.е. Майже по всьому півдню України вона репрезентована сабатинівською культурою (СК). Історична роль СК зумовлена безпосереднім входженням у блок історико-культурних угруповань Південно-Східної Європи, пов'язаних з найближчими регіонами Східного Середземномор'я до Єгипту й Угариту включно. Однак навіть за таких обставин залишаються невирішеними проблеми походження, хронології, етногенетичного складу СК.

Першорядне значення для з'ясування цих питань мають матеріали Нижнього Подніпров'я та Північно-Західного Приазов'я, зони контакту зі зрубною культурою (ЗК). Кожна з них мала різні вектори переважних зв'язків, що, таким чином, забезпечувало взаємопроникнення культурних та технологічних досягнень на значні відстані: від Приуралля й Казахстану до Карпато-Дунайського басейну й Балканського півострова.

На фоні значного зростання за останні роки археологічних джерел по всьому Північному Причорномор'ю постає необхідність їх систематизації, що конкретно для СК означає проведення більш детального вивчення по окремих територіях, виділення локальних варіантів та з'ясування їх співвідношення між собою та з суміжними синхронними культурами. Без цього подальше дослідження в галузі пізньобронзової доби значно гальмується, і ті можливості, які надає зв'язуче положення пам'яток СК поміж осередками найдавніших цивілізацій і населенням значної частини Східної Європи, залишаються не реалізованими.

Мета роботи полягає у висвітленні проблеми тлумачення СК в історіографії доби пізньої бронзи; визначенні східної межі СК, характеристики матеріального комплексу її східного ареалу та з'ясуванні його відмінностей від комплексу ЗК; реконструкції палеокліматичної ситуації, що сприяла широкому освоєнню степової зони Дніпровського Лівобережжя населенням з розвинутим землеробсько-скотарським господарством; визначенні нових шляхів вирішення проблеми походження СК. Для цього автор створив карту поселень та стоянок, провів аналіз їх вертикальної і горизонтальної стратиграфії, виділив закриті комплекси, подав результати аналізу всіх категорій матеріальної культури, визначив хронологічне

положення та запропонував періодизацію пам'яток.

Методика дослідження. Характеристика матеріалів провадиться за прийнятою в археологічній науці методикою, що включає картографування пам'яток та розробку типології різних категорій знахідок. В основу вивчення кераміки покладено модифіковану розгалужену багаторівневу систему класифікації В.О. Городцова. Вивчення металевих виробів провадиться на підставі виділення Є.М. Чернихом у Північному Причорномор'ї окремих осередків металооброби, розкриття конкретного історико-культурного змісту яких присвячені праці В.С. Бочкарьова, В.О. Дергачьова, В.І. Клочка, О.М. Лескова, І.Т. Чернякова, І.М. Шарафутдінової.

Для вирішення поставлених в роботі проблем залучаються палеогеографічні дані, результати палеоетноботанічних (Пашкевич Г.О.) та палеозоологічних досліджень (Бібікова В.І., Журавльов О.П., Цалкін В.И.).

Джерелознавча база дисертації включає матеріали 50 поселень і стоянок. На більшості з них виділені археологічні колекції, в числі яких знахідки з керамікою СК ливарних форм Ігуло-Красномаяцького осередку металооброби.

Апробація результатів дослідження провадилась у вигляді доповідей і наукових повідомлень на засіданнях Відділу первісної археології Інституту археології АНУ, на конференціях молодих вчених Інститутів археології АНУ та РАН (Київ, 1977-1989; Москва, 1986), Всесоюзної конференції "Проблеми епохи бронзи півдня Східної Європи" (Донецьк, 1979), VI Донської конференції (Ростов-на Дону, 1988), наукових конференціях Інституту археології АНУ (Дніпропетровськ, 1980; Одеса, 1989), обласних семінарах з охорони та дослідження пам'яток археології (Донецьк, 1986, 1987, 1989), Міжнародному колоквиумі з проблем культурного комплексу Ноа-Сабатинівка-Кослоджен (м. Калараш, Румунія, 1991) та ін.

По темі дисертації автором опубліковано 17 робіт.

Під час роботи над дисертацією опрацьовані матеріали фондів та архівів Інституту археології АНУ, Інституту археології РАН, Московського Державного університету, Державного історичного музею (Москва), Державного Ермітажу, Херсонського краєзнавчого музею.

Структура роботи складається із вступу, чотирьох розділів, висновків, списку літератури, архівних джерел та списку скорочень. В додаток винесені таблиці малюнків, карта та перелік пам'яток,

класифікаційні таблиці кераміки.

В першому розділі викладено історію вивчення СК. Виділені 11 чотири етапи.

I-початок накопичення даних, висновки про, своєрідність пам'яток передскіфського населення Північного Причорномор'я (А. Тальгрєн, 1926), виділення В.О.Городцовим відмінної від ЗК "кімерійської культури" (середина XIX ст.-1928р.). II-отримання свідчень про зв'язок "кімерійського" (за В.О.Городцовим) металу з поселеннями, перші публікації матеріалів поселень, виділення О.О. Кривцовою-Граковою "сабатинівського етапу пізньозрубної культури" (початок 30-х років- 1955р.). III-визначення реальної відносної хронології сабатинівського та білозерського етапів, впровадження Н.М.Погребовою та В.Д.Рибаловою терміну "сабатинівська культура" та виділення її обіточненського та інгульського варіантів, надання І.М.Шарфутдіновою підсумків вивчення СК та обґрунтування її самостійного статусу (середина 50-х -1968р.). IV-гостра дискусія відносно статусу СК, уточнення її датування, висновок про входження в "культурний комплекс Ноа- Сабатинівка- Кослоджень" (Моринтц, 1977), що не збігається з включенням СК до "зрубної культурно-історичної області" (Мерперт, 1985) (1970р.-до теперішнього часу).

Як свідчать наведені дані, тенденція до розмежування старожитностей доби пізньобронзового віку Північного Причорномор'я від матеріалів інших територій, особливо східної України, існувала з перших кроків вивчення. Ось чому виділення СК було закономірним. В певній мірі етапи вивчення СК співпадають з етапами вивчення культури Ноа та ЗК, але відношення СК до них остаточно не в'ясоване. Для вирішення одного з цих питань першорядне значення мають матеріали, що походять з зони контакту СК та ЗК, - Нижнього Подніпров'я та Північно-Західного Приазов'я.

У другому розділі роботи наведена характеристика поселень. Огляд провадиться за групами по окремих степових областях степової зони України.

В цілому до наукової обробки залучено 50 пам'яток Нижнього Подніпров'я та Північно-Західного Приазов'я. Всі вони розташовані на надзаплавних терасах, на затоках Сивашу, в подах, на прикордонні Нижньодніпровських пісків та супісчаних рівнин, по степових балках. Слідів штучних оборонних споруд на поселеннях не виявлено.

Особлива увага приділяється аналізу стратиграфії. В стратиграфічній колонці Ушкальського поселення автором виділено три горизонти: А та Б-відповідають "нижньому зольному шару", В-"верхньому зольному шару" (за Д. Я. Телегіним). Ці горизонти, на наш погляд, є складовими частинами єдиного шару епохи пізньої бронзи, у верхній частині якого присутні найпізніші матеріали (пізньосабатинівського-ранньобілозерського часу). Вертикальна стратиграфія прослідкована для розкопу III Зміївського поселення. Тут білозерські житла (Зміївка IIб) перекривали сабатинівську будівлю, з якою пов'язаний найбільш архаїчний матеріал (Зміївка IIа). З нижнім горизонтом, вірогідно, пов'язаний ґрунтовий могильник. Для його поховань характерні кам'яні конструкції, слабка та значна ступінь скорченності кістяків, їх орієнтація у східний та західний сектори, нестійке положення рук.

Горизонтальна стратиграфія прослідкована на Новокиївському поселенні, де відкриті два різночасові комплекси (Новокиївка А і Б). Також два горизонти умовно виділені для Бериславського поселення (Берислав А і Б).

На поселеннях досліджені обмазані глиною житла з каркасною конструкцією стін, господарчі споруди та ями. За методиком С. Д. Крижицького (1982) сабатинівські житла належать до наземного типу. У Подніпров'ї та Північно-Західному Приазов'ї, де є виходи каменю, як правило, вони будувались на кам'яних підвалинах.

Опалювальні пристрої представлені вогнищами чи печами наземного та заглибленого типів з земляним чи глинобитним подом. На Новокиївському поселенні відкрито складну піч, у склепінні якої були влаштовані соплподібні отвори.

Для з'ясування мікроструктури, тобто моделі та поселенської основи планування [Крижицький, Буйських, Бураков, Отрешко, 1989], певне значення мають матеріали Новокиївського поселення. На двох розкопах (I та II) відкриті групи з декількох (від 6 до 8) жител та пов'язані з ними господарські ями. Кожна з груп жител, вірогідно, є окремою садибою. Структури з одного житла (однотипові модулі) відомі у пунктах на Нижньодніпровських пісках, по Сірогозькій балці, в Обіточному 20. Вони, скоріш за все, були короткочасними стоянками, пов'язаними в кожному мікрорайоні зі стаціонарними поселеннями. Таким чином, поселенська структура СК була складною, оскільки включала як багатожитлові модулі-садиби, так і

одномодульні короточасні стоянки.

Нааявні матеріали дають змогу знову звернутися до проблеми походження і призначення зольників-курганоподібних підвищень, утворених попелясто-сірим ґрунтом. Їх лише культове призначення повністю виключене. Гадає, Г.І.Мелькова та Е.А.Балагурі мали підстави щодо визначення походження зольників як за господарсько-побутових, так і культових обставин.

Конкретно на Новокиївському поселенні поява зольників пов'язана з тим, що за час існування жител в межах садиби відбувалось накопичення культурного шару, розповсюдженню якого назовні перешкоджала огорожа з дерева або дерну, що не збереглася (на поселеннях культури Ноа-Ст.Рошієтичах, Гіндештах, Островці та ін. -відомі огорожі, збудовані із каменю). Увесь інвентар, що вийшов з ужитку, та побутове сміття разом з попелом з печей та вогнищ, також залишався у межах огорожі, чим пояснюється значна кількість знахідок. Коли виникла потреба переносу жител на нову ділянку, старі були розібрані, їх деталі були частково скинуті в найближчі господарські ями, але водночас здійснювались певні обрядові дії, наслідком яких є знахідки скупчень глиняних вальків та фігурок тварин, навмисне розбиття глиняних посудин тощо. Ґрунт, що накопичувався, було переміщено до центру садиби, де ним були перекриті залишки будівель та вогнищ, пусті господарські ями, внаслідок чого утворилось підвищення. Після утворення на підвищенні дерну воно набуло своїх сучасних форм та розмірів.

В цілому, сабатинівські зольники за походженням та змістом докорінно відрізняються від класичних зольників античної доби, які були по суті діючими примітивними олтарями і розмішувались на теменосі [Русяєва, 1990].

Порівняння СК та ЗК за такими елементами як домобудівництво, структура поселень, характер зольників вказує на відсутність схожості поміж ними.

У третьому розділі надана характеристика матеріальної культури та господарства СК.

Через відсутність загальноприйнятої класифікації сабатинівської кераміки, існуючі уявлення щодо особливостей її еволюції залишаються занадто приблизними. В класифікаціях, запропонованих для пам'яток Нижнього Подніпров'я І.М.Шарафутдіновом (1982) та Північно-Західного Причорномор'я І.Т.

Черняковим (1985) багато типів посуду, що виділені виключно емпірично, не набули чітких критеріїв. Для посуду Кіровського поселення у Східному Криму О.М.Лесков та Д.В.Деопік (1970) застосували статистично-комбінаторний метод. Здавалось, що одержані результати найбільш вірогідно демонструють переростання сабатинівського керамічного комплексу в білозерський в рамках єдиної зрубної культури. Однак, і ця класифікація має ряд вагомих недоліків-вся колекція розглянута поза закритими комплексами, надто загально. Не з'ясована дійсна стратиграфія поселення. І в цьому випадку залишилась недосяжною головна мета-можливість практичного розпізнання типів посуду.

В запропонованій автором класифікації категорії посуду виділяються за можливим функціональним призначенням, хоча й мається на увазі умовність ототожнення тих чи інших посудин з кухонно, столовою або ж тарною. Найбільш вірогідним показником посуду тарного призначення є великі об'єми, які перевищують кухонні та столові у два та більше разів. Відміни поміж об'ємами кухонних та столових менш чіткі, хоча й мають значення для деяких типів. При визначенні відділів мається на увазі наявність/ відсутність шийок та параметри, що визначають вертикальність/горизонтальність пропорцій; відділ черпаків та ваз виділяється за наявністю ручок. Показником належності до тієї чи іншої групи є ступінь опуклості боків по відношенню до краю вінця-для кубків та горщиків; двох/одночасна будова -для посуду без шийок (мисок та банок). Типи горщиків, кубків, черпаків виділяються за ступенем профільованості шийки, а посудин без шийок-за співвідношенням найбільшого та найменшого діаметрів. За варіантами банки, горщики, миски підрозділяються по наявності/відсутності наліпних пружків; чаші й кубки-за висотою та формою шийки та формою ручок. Різновиди у всіх відділах встановлюються за елементами та прийомами орнаментування.

Порівняння процентного співвідношення різних типів посуду рсзкопів I та II Новокиївського поселення вказує на певну господарсько- побутову близькість їх комплексів. В цьому відображається реально існуюча у давнину необхідність одночасного використання в межах рівних за розміром й, можливо, кількості жителів садіб рівної кількості емкостей для приготування та зберігання їжі.

Іншу вагому категорії знахідок становлять вироби, пов'язані з

металообробков. Особливе значення для теми, що розглядається, має Інгуло-Красномайський осередок металообробки. Належні до нього готові вироби і ливарні форми походять і з Нижнього Подніпров'я та Північно-Західного Приазов'я. Асортимент виробів цього осередка значно поширено за рахунок негативів ливарних форм Новокиївського поселення, серед яких є негативи кинджалів з "напливарчов нервров", псалії, втульчасте знаряддя, втульчаста сокирка та ін.

Серед виробів з каменю переважають абразивні плитки різних типів, зірнотерки, пести, "ступка". Аналогії останньої походять із Східного Середземномор'я та Егеїди. Їх появу у Трої VI К. Блеген пов'язував з крито-мікенським впливом. У Златополі, Сергіївській Затоці 9, Раденську 15, Капулівці, Ушкальці А знайдені сокирки пізньокатакомбного виду. Поодинокими екземплярами представлені крем'яні вироби.

Більшість кістяних знарядь пов'язані з обробкою шкіри. В Обіточному 20 трапилась втулка циліндричної форми з валиком у основі та плоскі стержні з виїмками на одній стороні. Такі стержні мають аналогії у Трої 1, Термі, Кришані, Асіні, що вказує також на їх, можливо, східносередземноморське та егейське походження.

Скляні речі не набули широкого розповсюдження у СК. Лише одна намистина яскраво-бірюзового кольору знайдена на Новокиївському поселенні. За А.С. Островерховим, вона виготовлена за передньоазійським рецептом, що докорінно відрізняє її від скла білозерського часу.

Нарешті, дуже яскравою категорією знахідок є речі, що пов'язані з духовною сферою носіїв СК. Це-антропоморфні та зооморфні статуетки, інші глиняні культові вироби. Їх можна поділити на дві основні групи: 1) виліплені з глини з домішкою піску, гарно випалені, зображення майже реалістичні- коні, ведмеді(?); 2) виліплені з глини з великою рослинною домішкою, слабо обпалені, зображення стилізовані - свині ("свиноматки"), птахи, черепахи(?), - виявлені, переважно, у скупченнях разом із зробленими з такої ж глини вальками кулястої, овальної або дискової форми. Усі ці речі пов'язані з системою релігійно-міфологічних та космогонічних уявлень, зумовлених землеробсько-скотарським побутом.

Саме на землеробсько-скотарське господарство у населення СК вказують результати палеоетноботанічних та палеозоологічних досліджень.

Г.О.Пашкевич (1982) на керамці та глиняній обмазці, наприклад, Новокиївського поселення виявлені відбитки пшениці-двозернянки, пшениці м'якої та карликової, карликово-м'якої, ячменю плінчастого, проса, коостера польового (типового забиття посівів зернових культур). В той же час традиційно складне питання відносно характеру обробки ґрунту. Доцільно припустити використання дерев'яних сох, примітивних рал та т.п. Заслужує на увагу різноманіття металевих серпів (КТР С-14, 24, 22, 8, 1 за Є.Н.Чернихом), окремі види яких призначались для роботи з різними агрокультурами.

За визначенням В.И.Цалкіна (1972) у домашньому стаді СК переважала велика рогата худоба. Це підтверджується палеозоологічним аналізом матеріалів Новокиївського поселення (О.П.Журавльов). Тут кількість диких тварин дуже незначна, що може бути пов'язано з поділом туш вбитих під час полювання тварин за межами поселення. Зустрінуті кістки лисиці, зайця, сайги, зубра. На обох розкопах є кістки собак.

Свідомством рибальства у СК є знахідки кісток та луски риби (житло №4 горизонту А Ушкальського поселення). На деяких ливарних формах (Дудчани II) мають місце негативи поворотних гарпунів та ості, що вказує на серійне виробництво таких знарядь.

Наявність комплексного землеробсько-скотарського господарства у населення СК може бути пов'язано з новим етапом у розвитку виробничої економіки у місцевих племенах Північного Причорномор'я. За аналізом матеріального комплексу СК воно могло бути обумовлено впливом передньоазійського та балканського осередків.

У четвертому розділі розглядаються проблеми періодизації, походження та хронології СК.

Стратиграфія Ушкальського поселення, де наявні три послідовних горизонти, вказує на можливість виділення щонайменш трьох періодів в існуванні СК. Співставлення кераміки усіх трьох горизонтів між собою та з керамічними серіями інших пам'яток Нижнього Подніпров'я та Північно-Західного Приазов'я вказує, що залишаються чинними висновки стосовно присутності в найбільш ранніх комплексах кераміки культури багатопружкової кераміки (КБК), а у найпізніших-білозерської. На підставі горизонтальної стратиграфії Новокиївського поселення набула сукупність посуду сабатинівсько-ноічних типів, що трапляються виключно з типами КБК і відсутні на пам'ятках, шари яких мають білозерський посуд. Визначені також типи, що не

трапляються а ні з типами КБК, а ні з білозерськими. В результаті можливо визначити три угруповання керамічних колекцій, які відповідають трьом періодам.

В першу групу (період) входять матеріали розкопу I Новокиївського поселення (Новокиївка А), нижнього горизонту Ушкалки (Ушкалка А), нижнього горизонту Зміівки II (Зміівка IIа), Златополя, нижнього горизонту Бериславського поселення (Берислав А), Великих Копанів 3, Янтарного, Дудчан I, Верхньої Тарасівки 4, Обігочного 12 та 20, Сергіївської Затоки 9, Нижніх Торгаїв. В другу розкопу II Новокиївського поселення (Новокиївка Б), Кринок, Благовішинки, Леонтівки, Нижніх Сірогоз, Верхніх Сірогоз, Першопокровка, Васильївської Затоки 12, Великих Копанів 9, Капулівки, середнього горизонту Ушкалки (Ушкалка Б). В треть- верхнього горизонту Берислава (Берислав Б), верхнього горизонту Ушкалки (Ушкалка В).

З кожним періодом можливо співвіднести три із чотирьох груп ливарних форм, визначених В. С. Бочкарьовим та О. М. Лесковим (1980). До першого відносяться ливарні форми з Малих Копанів, Маринівки, I горизонту негативів новокиївських ливарних форм. Всі вони представляють вироби найбільш архаїчних типів. В. С. Бочкарьов та О. М. Лесков комплекси з Малих Копанів та Маринівки залучають до лобойківської (головурівської) групи, але припускають їх найпізніший час. У нашому розумінні розбіжності в локалізації виробів саме лобойківських типів (без комплексів з Малих Копанів та Маринівки) у Середньому Подніпров'ї, а тих, що мають риси другої групи (красномаянської за В. С. Бочкарьовим та О. М. Лесковим) - у Нижньому Подніпров'ї, обумовлені їх неоднаковою культурною належністю. На це вже звертав увагу В. І. Ключко (1987).

Класичним комплексом другої групи є ливарні форми з Красного Маяка (пізньосабатинівські за В. С. Бочкарьовим та О. М. Лесковим). До неї можна віднести вироби, негативи яких представлені II горизонтом ливарних форм Новокиївського поселення, ливарні форми з Дудчан II та Андрівки. Знахідка ливарних форм на розкопі II Новокиївського поселення (Новокиївка Б), керамічна серія якого відноситься до другого періоду існування СК, є надійним індикатором співставлення красномаянської групи з другим періодом розвитку СК.

Третя група (новоолександрівська за В. С. Бочкарьовим та О. М. Лесковим) подана виробами, що характерні як для красномаянської

групи, так і завадівської (білозерської). В кераміці співіснування сабатинівських та білозерських типів надають поселення третього періоду існування СК. Варто уваги, що риси лобойківських традицій зберігаються, поряд з красноаяцькими, у завадівській групі. Це служить доказом співіснування Інгуло-Красноаяцького та Лобойківського осередків металообробки до білозерського часу включно.

У пошуках походження комплексів, що складають сабатинівський матеріальний комплекс, неможливо обмежуватися рамками ЗК. В розглянутому регіоні відсутні достовірні дані про безпосереднє передування зрубних старожитностей сабатинівським. Виявлені поміж ними паралелі є свідченням не вертикальних (генетичних) стосунків, а горизонтальних, зумовлених взаємовпливом в межах контактної зони. Типово зрубні посудини (гострореберчасті чаші, кубки на піддонах, посуд з шнуровою орнаментацией або відбитками гусеничного чи зубчатого штампу) зустрічаються у комплексах усіх трьох періодів. Все це позбавляє будь-яких підстав гіпотезу про поступове переростання зрубних керамічних традицій у сабатинівські. Порівняння процентного співвідношення різного типу посуду поселень передсабатинівського (за В. С. Бочкарьовим та О. М. Лесковим) етапу (Мосолівка, Усове Озеро) з найбільш ранніми сабатинівськими демонструє значні відмінності поміж ними.

За традицією висновок про участь ЗК в складанні СК обґрунтовується припущенням про зрубні витoki сабатинівського кухонного посуду. Проте при цьому не враховуються матеріали поселень південних варіантів КБК та близької або ж тотожної до них кам'янсько-лівенцівської групи Східного Криму.

На Кам'янському поселенні В. Д. Рибаловою (1967) виділені два періоди, зроблено висновок про існування більшості типів посуду до доби пізньої бронзи "без значних слідів впливу зрубною культурою". Як свідчить запропоноване нами співставлення, в кам'янській групі мають витoki щонайменш 8 типів сабатинівського кухонного посуду. На кам'янській кераміці всіх періодів мають місце також різної форми наліпи, як і на деяких зразках сабатинівського столового посуду; розповсюджена обробка поверхні лощенням або загладуванням. Все це дає змогу вказати на місцеві (не зрубні) витoki багатьох типів сабатинівського посуду.

Прототипи столовому посуду СК є у Нижньому Подунав'ї. Попрут-

ті, в культурах Тей, Монтеору, а також, можливо, у ще недостатньо вивчених культурах (культури) середньобронзової доби Північно-Східної Болгарії [Моринц, Ангелеску, 1970]. В колі цих культур знаходимо аналогії та прототипи і для деяких кухонних та тарних типів СК.

Складання СК і споріднених з нею культур Ноа та Кослоджень уявляється автором наслідком поступової трансформації згаданих історико-культурних угруповань від Подунав'я до Нижнього Подніпров'я та Північно-Західного Приазов'я, як результат злиття (комбінації) компонентів, що мають витоки в культурах попереднього часу цих територій. Основний імпульс, що привів до складання культури Ноа, сабатинівської та Кослоджень, як це доведено Г. Н. Тошевим (1987) вірогідно, пов'язан з просуванням на захід КБК. Участь в цьому процесі ЗК також не виключена, але як одного з другорядних компонентів, обмежених східною частиною контактної зони.

Для датування першого періоду СК необхідно мати на увазі аналогії негативам виробів I горизонту новскиївських ливарних форм. Серед них кинджали з "напливаючою" нержавіюю (ті, що повторюють обриси лева). Найбільш пізня аналогія - меч з Ітаки, віднесення Н. Сандарс до пізньоеладських XV-XIII ст. до н. е. Крім того, такі нержавіючі властиві для мікенських мечів та наконечників списів та мечів горизонту Хайду-Шамшон-Апа, для кинджалу Бородинського "скарбу". В цьому ж горизонті негативів маємо руків'я меча або великого кинджала, яке за ромбічною формою наверх найближче стоїть до мечів Хайду-Шамшон-Апа. Східносередземноморські аналогії (не пізніше другої половини XIV ст. до н. е.) має негатив наконечника списа з вузьким лезом та валіком на втулці. За таких умов хронологічний діапазон першого періоду існування СК встановлюється в межах XV - перш. пол. XIV ст. до н. е., оскільки найпізніші дати наведених аналогій повинні бути виключеними: в кераміці поселень першого періоду мають місце елементи чи навіть зразки КБК, існування яких аж до XIII ст. до н. е. припустити неможливо. Безумовно, далі потрібне уточнення часу початку першого періоду СК, що буде обумовлено верхніми датами пам'яток КБК.

До другого періоду СК відносяться негативи II горизонту новскиївських ливарних форм. Аналогії одному з кинджалів є у фазі культури Монтеору, яка, за визначенням О. Оанче (1981), синхронна третій фазі культури Тей та Версичоара, другій фазі культури Гирла-Маре та

Ейтенберг, тобто не пізніш другої пол. XIV ст. до н.е. Є також негативи наконечників списів дремайлівського типу та псалів, який за формою голівки та кількістю отворів співставляється з кістяними псаліями типу Боріаш, причому з найбільш давніми кістяними прототипами, які зустрічаються на поселеннях мадярської культури (Нітранський Градок) та культури Отомань (Спишські Шверток), в деяких випадках мають елементи "мікенської" орнаментациі. Приймаючи до уваги дати першого періоду та наведені аналогії, другий період СК потрібно починати не пізніше другої пол. XIV ст. до н.е.

Третій період існування СК, що репрезентує в кераміці та металі злиття сабатинівських та білозерських рис, повинен бути датований в діапазоні XIII ст. до н.е. (мабуть, другої його половини), але не пізніш XII ст. до н.е., який відповідає часу початку існування білозерської культури [Отрошенко, 1981; Смирнова, 1985].

У висновках підводяться підсумки дослідження. В рамках контактної зони-від Нижнього Подніпров'я до Північно-Західного Приазов'я-виділено нижньодніпровсько-приазовський варіант СК, який включає і пам'ятки "обіточненського типу". Основними рисами матеріальної культури виділеного варіанту в його керамічному комплексі є присутність деяких зрубних типів посуду; в комплексі речей з металу-свідчення контакту Ігуло-Красномаяцького осередку металообробки з Лобойківським. Мають значення і фізико-географічні особливості регіону, який значно відрізняється не лише від суміжних територій Північно-Східного Приазов'я, Донеччини, Подінців'я, Середнього Подніпров'я, але й від Північно-Західного Причорномор'я гідрологічними та кліматичними характеристиками. Східна межа варіанту, тобто і саме СК, встановлюється по р. Берді, за якою не відомі знахідки комплексів ливарних форм Ігуло-Красномаяцького осередку металообробки.

В теперішній час немає можливості остаточно вирішити проблему виділення сабатинівських поховань. Це, насамперед, обумовлено вкрай широким розповсюдженням в багатьох культурах доби пізньої бронзи однакового поховального обряду та близьких типів посуду найпростіших форм. Складно з виділенням поховань не лише в зоні безпосереднього контакту із СК, але і в Підністров'ї, де сабатинівські поховання за обрядовими ознаками ідентичні похованням КБК [Дергачев, 1986]. Що ж стосується культури Ноа, то для неї характерний безкурганний обряд, який передбачав покладення померлих

у "зрубній" позі. Таким чином, можна припустити, що сабатинівські поховання у Подніпров'ї представлені у ґрунтових могильниках і мають риси КБК, культури Ноа та ЗК. Можливо, саме такий могильник відкрито на поселенні Зміївка (IIa), а в цілому у Нижньому Подніпров'ї В. В. Отрошенко нараховує 20 подібних пам'яток. Як і для Зміївського могильника, для них властива велика кількість кам'яних конструкцій, що рідко зустрічаються у курганах; переважання я' овальної форми; відсутність типово зрубного посуду (Отрошенко, 1981).

Складність виявлення ґрунтових могильників відома, через що їх порівняно невелика кількість для Нижнього Подніпров'я не відбиває реального кількісного співвідношення з курганными могильниками. Більшість поховань доби пізньої бронзи останніх, безумовно, відносяться до ЗК. Їх наявність у сабатинівському ареалі, ймовірно, пов'язана з більш мобільними, ніж у носіїв СК, формами скотарства і тією природно-кліматичною ситуацією, яка сприяла появі у степу різноманітних багатих кормових ресурсів для тварин.

Час існування СК відповідає останній стадії суббореального періоду голоцену. Кліматичним особливостям цього періоду властиві значні коливання зволоженості (Кременецкий, 1991). Вірогідно, один з піків зволоженості припадає на час розквіту СК. Але подальше похолодання призвело до появи "холодного степу", більш значній континентальності клімату та посух. Як наслідок, у Північному Причорномор'ї стало неможливим подальше існування населення, в господарстві якого значне місце посідало землеробство, а скотарство ще не набуло мобільності.

Розпад СК і, можливо, відхід більшої частини її носіїв у інші райони, таким чином, пов'язаний з кліматичною ситуацією, що склалася з XII ст. до н. е. у Північному Причорномор'ї з'являються пам'ятки білозерської культури. На Нижньому Подніпров'ї кількість поселень зменшується, по долинах степових річок на Дніпровському Лівобережжі білозерські поселення, на відміну від сабатинівських, відсутні.

По темі дисертації автором опубліковані такі праці:

1. К проблеме инородных элементов в срубной культуре на Украине // Актуальные проблемы археологических исследований в УССР. - Тез. докл. конф. - Киев, 1981. - С. 48.

2. Культурно-хронологические группы погребений средней-поздней бронзы кургана у с. Пришиб // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. - Киев, 1982. - С. 46-61.
3. Про кам'яні поховальні споруди зрубної культури Північно-Східного Приазов'я // Археологія. - 1982. - №1. - С. 15-21.
4. Фигурные пряжки культуры многоваликовой керамики // СА. - 1986. - №2. - С. 132-146.
5. Сабастиновская культура в Нижнем Поднепровье и Северном Приазовье // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ. - Тез. докл. конф. - Москва, 1986. - С. 38-39.
6. Новые данные о металлических псалях сабастиновской культуры Поднепровья-Приазовья // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. - Тез. докл. конф. - Донецк, 1986. - С. 33-35.
7. О восточной границе сабастиновской культуры // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. - Тез. докл. конф. - Донецк, 1987. - С. 62-64.
8. К проблеме сложения сабастиновской культуры // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. - Тез. докл. конф. - Донецк, 1989. - С. 113-115.
9. К вопросу о памятниках обиточенского типа // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. - Тези доп. конф. - Київ, 1989. - С. 52-53.
10. Андроновские элементы в срубной культуре на Украине // Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья. - Челябинск, 1983. - С. 100-111 (в співавторстві з С. С. Березанськом).
11. Об одной категории костяных изделий срубной культуры // СА. - 1982. - №4. - С. 228-231. (в співавторстві з Г. Л. Євдокимовим).
12. Связи населения Нижнего Поднепровья в эпоху поздней бронзы (по материалам Завадовской мастерской) // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. - Киев, 1987. - С. 101-114. (в співавторстві з В. І. Ключко).
13. Новокиевская литейная мастерская и проблемы хронологии сабастиновских памятников Нижнего Поднепровья // СА. - 1987. - №2. - С. 142-158. (в співавторстві з В. І. Ключко та Г. Л. Євдокимовим).
14. Этнокультурные изменения в Северном Причерноморье в эпоху поздней бронзы в свете палеоклиматических данных // Актуальные проблемы историко-археологических исследований. - Тез. докл. конф. - Киев, 1987. - С. 38-40 (в співавторстві з М. М. Іевлевим).

15. Новая находка каменной литейной формы из Нижнего Поднепровья //СА. -1987. -№3. -С.211-231 (в співавторстві з В.І. Ключко та М.П. Оленковським).

16. О некоторых особенностях керамики каменско-ливенцовской культурной группы //Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. -Тез. докл. конф. -Донецк, 1989. -С. 112-113 (в співавторстві з О.Є. Кислим).

17. Стекланная бусина из поселения сабатиновской культуры Новскиевка на Нижнем Днепре //Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья. -Тез. докл. конф. -Херсон, 1990. -С. 84-85 (в співавторстві з А.С. Островерховим).

Підписано до друку 27.10.93. Формат 60x84 1/16
Ум. друк. арк. 0.9 Обл. вид. арк. 1.0
Тираж 100. Зам. 754 1993 р. Безплатний

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України АН України
Київ-1, Грушевського, 4

V1611332

AB 28.871
AB 28.871